

vooral in het buitenland gevestigd waren. Dat verklaart de voortgaande concentratie, die ertoe leidde dat aan het begin van de ééentwintigste eeuw het grootste deel van de papierproductie in Nederland in handen was gekomen van bedrijven in het bosrijke buitenland, waar de grondstoffenvoorziening verzekerd was.

Bouwens heeft een gedegen en goed toegankelijk werk geschreven, gebaseerd op een grote hoeveelheid statistisch materiaal, dat helder wordt gepresenteerd, in combinatie met beleidsstukken uit bedrijfsarchieven en archieven van de overheid. Het centraal stellen van de bedrijfsstrategie brengt natuurlijk wel beperkingen met zich mee. We leren vrijwel niets over het bedrijf als werkgemeenschap. Zo lezen we dat in de jaren na de Tweede Wereldoorlog de productiviteit onder meer werd opgevoerd door arbeiders op zaterdag langer te laten werken en 's maandags vroeger te laten beginnen, tegen de CAO-afspraken in. Van protest vernemen we niets. Dat zegt wel iets over mentaliteit en omgangsvormen van werklieden en ondernemers in die tijd. En wat betekende de grote onzekerheid over de beslissingen in de directiekamers voor dorpen als Eerbeek en Oude Pekela, die vrijwel geheel van papier en karton afhankelijk waren? Daarover kunnen nog mooie boeken geschreven worden.

Dick van Lente

H. Wals, *Makers en stakers. Amsterdamse bouwvakarbeiders en hun bestaansstrategieën in het eerste kwart van de twintigste eeuw* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2001, IISG Studies + Essays XXXII; Amsterdam: Stichting beheer IISG, 2001, 369 blz., €58,40, ISBN 90 6861 209 3).

De auteur wil met deze dissertatie nieuwe wegen in de arbeidersgeschiedenis inslaan. De oude arbeidersgeschiedenis veronderstelde als te vanzelfsprekend dat loonarbeiders zich collectief als klasse manifesteerden door zich te organiseren en actie te voeren. Wals gaat ervan uit dat collectieve actie of organisatie geen noodzakelijke, maar slechts een mogelijke keuze was uit een repertoire van strategieën om de levensomstandigheden, het bestaan, te verbeteren. Of gekozen werd voor collectieve actie hing af van een reeks van factoren, met name de (on)mogelijkheid om op andere wijze, individueel of in gezinsverband, lotsverbetering te bewerkstelligen. Omdat bestaanszekerheid meestal in het kader van een gezin of huishouden werd nagestreefd, kan Wals hiermee aansluiten bij het sociaal-historisch onderzoek naar gezinsstrategieën. Hoewel het bestaan volgens hem niet alleen in materiële zin moet worden opgevat — het verwerven van (zelf)respect hoort er bijvoorbeeld evenzeer bij —, staat de economische kant van het beroeps- en gezinsleven toch centraal. De verbindende schakel tussen deze levenssferen is het inkomen dat voor of door het gezin werd verdiend.

Op basis van deze uitgangspunten, die overigens ook centraal staan in het onderzoekprogramma van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (Wals is daar adjunct-directeur), onderzoekt hij de bestaansstrategieën van Amsterdamse bouwvakarbeiders in het eerste kwart van de vorige eeuw. Hij verdeelt zijn onderzoek in drie delen. In het eerste deel behandelt hij het bouwbedrijf, de organisatie daarvan, de arbeidsverhoudingen, de bouwconjunctuur, en de rol van de ondernemers en de overheid. Het accent ligt op de bestaansrisico's die arbeid in de bouwvakken meebracht. De bestaanszekerheid van bouwvakarbeiders was niet groot door de conjunctuurgevoeligheid en het ongeregelde van het bouwbedrijf. Wals beschrijft uitgebreid hoe het karakter en de organisatie van de bedrijfstak veranderde en wat daarbij de rol van de patroonsorganisaties en de overheid was. Drie ontwikkelingen hadden invloed op de bestaanszekerheid: de opkomst van de speculatiebouw en de aannemerij als overheersende

bedrijfsvorm; de daarmee gepaard gaande flexibilisering van de arbeid; en daartegenover een toenemende collectieve regelgeving op het gebied van arbeidsrisico's en arbeidsverhoudingen.

In het tweede deel staan de bouwvakarbeiders en hun gezinnen zelf centraal. Wals onderzoekt de verdiensten van de werkende man en die van andere gezinsleden in relatie tot de kosten van levensonderhoud; de risico's die voortvloeiden uit de onzekerheid van het bestaan als bouwvakarbeider en de wijze waarop deze het hoofd konden worden geboden. Tot de risico's behoorden zaken als werkloosheid, ziekte, ouderdom; tot de individuele strategieën om die het hoofd te bieden: werk zoeken, migratie, lenen en belenen, sparen, het afsluiten van verzekeringen en het invoeren van de hulp van bureaus of uitkeringsinstanties. In dit deel komen ook de immateriële aspecten van het arbeidersbestaan aan bod: zelfbeeld, (zelf)respect en de proletarische subcultuur waarin de bouwvakarbeiders leefden.

Deel drie behandelt ten slotte de meer traditionele onderwerpen van de *labour history*: het vakbondswezen en vormen van collectieve actie. Wals gaat in op de verschillende stromingen in de bouwvakbeweging: in Amsterdam vooral de (sociaal-democratische) moderne en de (anarchistische) vrije vakorganisaties. Wals herleidt het verschil in aanhang onder verschillende beroepsgroepen in het bouwvak (timmerlieden meer modern; metselaars meer vrij georganiseerd) tot verschillen in de aard van het werk en de arbeidsverhoudingen. De confessionele vakorganisaties waren in Amsterdam minder belangrijk. Het collectieve streven naar lotsverbetering uitte zich in allerlei actievormen, maar het meest toch in stakingen. Arbeidsconflicten waren schering en inslag in de bouwvakken en Wals besteedt dan ook ruim aandacht aan de patronen en achtergronden ervan. In een aardig slothoofdstuk in dit deel gaat hij na welke motieven er ten grondslag konden liggen aan het al dan niet worden van vakbondslid.

Er is over dit boek veel goeds te zeggen. Het geeft belangrijke nieuwe inzichten in het vroeg twintigste-eeuwse arbeidersbestaan. Wals heeft een heldere en zakelijke betoogtrant die geen moment verveelt. Dankzij het verbindende begrip bestaansstrategieën kon hij zijn onderwerp goed afbakenen en zijn onderzoekthema's helder formuleren. Tegelijk komt hier toch ook een zwakte aan het licht: het begrip blijkt vooral een heuristisch, geen analytisch hulpmiddel te zijn. Er worden verschillende individuele en collectieve strategieën beschreven, maar nergens wordt de vraag gesteld waarom bepaalde strategieën werden verkozen boven andere. Om die keuze te kunnen verklaren had de vraag moeten worden gesteld naar het succes ervan. Men kan immers veronderstellen dat er een verband is tussen de keuze voor een bepaalde strategie of handelwijze en de mate waarin die succes opleverde. De vraag naar het succes van vakbondsoptreden stond centraal in een bekend, al wat ouder artikel van Theo van Tijn over de wetenschappelijke studie van de vakbondsgeschiedenis. Daarin wordt door middel van een inventarisatie van mogelijke factoren voor het succes van vakbonden gezocht naar een verklaring daarvan. Het is jammer dat Wals (en zijn begeleiders?) de relevantie van dit model-Van Tijn voor zijn onderwerp niet heeft onderkend.

In dit verband is het opmerkelijk dat evidente successen van de moderne vakbondsstrategie niet door Wals worden genoemd als verklaring voor de aantrekkingskracht van de moderne bonden. Uit zijn eigen gegevens blijkt bijvoorbeeld dat de timmermanslonen na 1919 structureel verbeterden. Het lijkt mij onontkoombaar dat dit mede een gevolg was van de door de moderne vakorganisatie gekozen strategie om als verkoopkartel van arbeidskracht te opereren. Tegelijk moet worden opgemerkt dat de successen van de vakbonden wel te gelde konden worden gemaakt door arbeiders met regelmatig werk, maar dat het onregelmatige karakter van de bouw en de bouwconjunctuur ervoor zorgden dat er aan de rand van het bouwvak grote groepen in- en uitstroonden die maar marginaal konden profiteren van de door de vakbond behaalde successen. Toch gebruikt Wals gegevens uit steundossiers van de armenzorg, waarin men deze

groep bij uitstek aantreft, om de samenstelling van het gezinsinkomen en de bijdragen van de verschillende gezinsleden daarin te onderzoeken alsof ze voor de bouwvakarbeiders in het algemeen geldig zouden zijn. Er zijn echter tal van aanwijzingen dat bouwvakkers in de dossiers in de marge van het bouwvak opereerden en vaak overstapten naar andere beroepssectoren, zoals de haven. Het is dus de vraag of we hier met dezelfde groep te maken hebben als het succesvolle vakbondslid.

Wals stelt op basis van zijn onderzoek in de steundossiers van de Amsterdamse armenzorg dat het aandeel van de gehuwde vrouw in het inkomen van bouwvakarbeidersgezinnen in de loop van zijn onderzoeksperiode sterk afnam en dat dus het uit werken gaan van arbeidersvrouwen als inkomensstrategie minder gebruikelijk werd. Deze conclusie is echter voorbarig, omdat in de door hem gebruikte metingen geen rekening is gehouden met de fase in de gezinscyclus waarin het onderzochte gezin zich bevond. In ander onderzoek in dezelfde bron (onder andere van mijzelf) is aangetoond dat gehuwde vrouwen hoofdzakelijk betaalde arbeid verrichtten in de eerste fase van het huwelijk, zolang de kinderen nog te jong waren om aan het gezinsinkomen bij te dragen. Om te bewijzen dat de betaalde arbeid door gehuwde vrouwen afnam, had hij die telkens op hetzelfde moment in de gezinscyclus moeten meten. Uit de basisgegevens in een bijlage blijkt echter dat meerdere waarnemingen uit dezelfde dossiers zijn gebruikt op verschillende momenten in de levensloop van de vrouw. Dat betekent dat er op verschillende momenten van de gezinscyclus is gemeten. Het kan dus zijn dat de vermindering van het inkomensaandeel van de vrouwen in Wals databestand simpelweg verklaard kan worden door verschuivingen in de gezinscyclus. Zijn stelling kan derhalve op basis van althans deze gegevens niet worden gehandhaafd.

Ad Knotter

W. Denslagen, *Romantisch modernisme. Nostalgie in de monumentenzorg* (Amsterdam: SUN, 2004, 255 blz., €29,50, ISBN 90 5875 108 2).

In opdracht van de Rijksdienst voor de monumentenzorg heeft Wim Denslagen een boek geschreven waarmee hij een bijdrage wil leveren aan het debat over de toekomst van monumentenzorg. Dat is actueel nu de staatssecretaris voor cultuur Medy van der Laan bezig is een nieuw monumentenbeleid te ontwikkelen en de Rijksdienst voor de monumentenzorg (RDMZ) verwickeld is in een fusieproces met de Rijksdienst voor het archeologisch bodembeheer (ROB).

Denslagen, medewerker van de RDMZ en tevens hoogleraar theorie en geschiedenis van de monumentenzorg aan de Universiteit Utrecht, plaatst in de inleiding van dit boek vraagtekens bij de juistheid van de onder vakgenoten geaccepteerde opvatting dat een monumentenzorg die naar herstel van oude luister streeft, de geschiedenis ontkent.

De auteur bewandelt twee sporen: hij gaat op zoek naar de oorsprong van de negatieve waardering voor historiserende architectuur en hij analyseert restauratiediscussies die in diverse steden van Europa, vooral in Nederland, België, Duitsland en de voormalige Oostbloklanden in het recente verleden gevoerd zijn. Het modernisme, voortgekomen uit de haat jegens negentiende-eeuwse neostijlen, is er de oorzaak van dat verwijzingen naar het verleden als een leugen tegen de eigen tijd werden beschouwd. De 'vierkanten ziekte' van de functionalistische architectuur heeft ook de monumentenzorg besmet en zo een einde gemaakt aan mooie, nostalgische stadsbeelden. Op de kaft van het boek prijkt veelzeggend het historische stadje